

źródła monastyczne

95

źródła monastyczne

95

Redaktorzy serii: Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

średniowiecze

19

Rada naukowa:

Marek Derwich

Dariusz Kasprzak OFMCap.

Przemysław Nehring

Krzysztof Ożóg

ks. Marek Starowieyski

Ewa Wipszycka

Rafał Zarzeczny SJ

ŹRÓDŁA PRAWNE

DO DZIEJÓW

REFORMY

MONASTYCZNEJ

W CZASACH

KAROLIŃSKICH

Przekład:

BARTOSZ LESZKIEWICZ

ANETA PIENIĄDZ

Redakcja naukowa i opracowanie:

MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

ANETA PIENIĄDZ



TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Przekład według wydania:

podstawy przekładów zamieszczono na początku każdej z sekcji

Przekład i opracowanie wykonane w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą: „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2020, nr 12H 13 0566 82: „Źródła wzorców kultury monastycznej – transformacja i recepcja w średniowiecznej Polsce: kultura piśmienna, przekaz ustny i wizualny”.

Recenzje wydawnicze:

Dr hab. prof. UAM MICHAŁ KIELING

Dr hab. prof. UŚ JAKUB MORAWIEC



NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Redakcja tomu:

MICHAŁ T. GRONOWSKI OSB

ELŻBIETA WIATER

Projekt okładki i stron tytułowych:

ANDRZEJ CIEPŁUCHA

Opracowanie typograficzne:

JAN NIEĆ

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 145/2020, Tyniec, dnia 29.09.2020

✠ Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie I: Kraków 2020

ISBN 978-83-8205-049-3

ISSN 1230-6711

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2020

ul. Benedyktyńska 37, 30–398 Kraków

tel.: +48 (12) 688–52–90; tel./fax: +48 (12) 688–52–91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl; www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów; druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	9
KAROLIŃSKA REFORMA MONASTYCZNA JAKO PROCES (<i>Aneta Pieniądz</i>)	11
ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KAROLIŃSKIEJ REFORMY MONASTYCZNEJ (<i>Aneta Pieniądz</i>)	37
FUNKCJA BIBLI W <i>ADMONITIO GENERALIS</i> KAROLA WIELKIEGO (<i>Tomasz Gędłek</i>)	75
PLAN OPACTWA SANKT GALLEN, KLASZTOR CZTEROSKRZYDŁOWY I KAROLIŃSKA REFORMA MONASTYCZNA (<i>Marcin Szyma</i>)	85
BIBLIOGRAFIA.....	107

PANOWANIE KAROLA WIELKIEGO (768–814)

KAPITULARZE KRÓLEWSKIE (CESARSKIE) I STATUTY SYNODALNE	125
LISTY.....	183
ZWYCZAJNIKI	205

PANOWANIE LUDWIKA POBOŻNEGO
(814–840)

KAPITULARZE CESARSKIE, STATUTY SYNODALNE I AKTA TOWARZYSZĄCE	273
LISTY	307
ZWYCZAJNIKI I <i>ORDINES</i>	317
INDEKS BIBLIJNY	389
INDEKS IMION I NAZW WŁASNYCH	391

[Święty Benedykt z Aniane] poświęcił się zaś z całego serca badaniu *Reguły* św. Benedykta i by móc dogłębnie ją poznać, obchodził klasztory i wypytawał wszystkich więcej wiedzących o to, czego nie wiedział. Gromadził też reguły wszelkich świętych mężów, jakie tylko mógł znaleźć. Nauczał pożytecznego prawa i zdrowych obyczajów monastycznych. [...] Cesarz ustanowił go zwierzchnikiem nad wszystkimi klasztorami w swoim królestwie, aby we *Francji* wpoił zdrowe wzorce, tak, jak nauczał był zbawiennego prawa w Akwitanii i Gocji. Były bowiem liczne klasztory, które powstały wprawdzie w zgodzie z *Regułą*, lecz później rygor osłabł tak, że prawie upadł porządek. Aby zatem tak samo jak jednakie były dla wszystkich śluby, tak też wszystkie klasztory miały jeden zdrowy zwyczaj, na rozkaz cesarza zatrzymywał się w nich na wiele dni i gromadził wokół siebie ojców klasztoru razem z jak najliczniejszymi mnichami. Kiedy więc wszyscy byli razem, roztrząsając na nowo *Regułę*, objaśniał wszystkim niejasności, rozstrzygał wątpliwości, rugował dawne błędy, a pożyteczne zwyczaje i chęci umacniał. Skutecznie wyłożywszy zasady *Reguły* i wyjaśniwszy wszelkie wątpliwości, przedstawił te zwyczaje, o których *Reguła* nie wspomina. Przedłożył cesarzowi do zatwierdzenia kapitularz na ten temat, aby cesarz nakazał zachowywać go wszystkim klasztorom w królestwie. [...]

Dzieło to jest doskonałe i szczęśliwe z pomocą Bożego miłosierdzia. Wszyscy wraz zachowują jedną *Regułę* i w ten sposób wszystkie klasztory zostały przywrócone do jedności, jak gdyby jednego mając nauczyciela i z jednego czerpiąc źródła. [...] Stworzył jedną księgę z zebranych reguł różnych ojców, tak że na pierwszym miejscu była umieszczona *Reguła* św. Benedykta. Nakazał czytać ją zawsze podczas porannego zgromadzenia. Uczynił to znów, aby pokazać kłótliwym, że św. Benedykt nie napisał niczego, co byłoby błahe i próżne, a jego *Reguła* wspiera się na innych (*Ordo diurnus*, zob. niżej w niniejszym tomie).

W 1200. rocznicę śmierci św. Benedykta z Aniane
(† 11 II 821)

– „Drugiego” Benedykta

WYKAZ SKRÓTÓW

- CCCM Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis,
Turnholti 1966–
- MGH Monumenta Germaniae Historica, Hannover–Leip-
zig–Berlin 1826–
- MGH Capitularia
- MGH Capitularia regum Francorum 1–2, wyd. A. BORETIUS,
V. KRAUSE, 1883–1897
- MGH Concilia 2/1 MGH Concilia, t. 2: Concilia ævi Karoli-
ni, cz. 1, 1906.
- MGH SS Scriptores, in folio
- MGH SS rer. Germ. Scriptores rerum Germanicarum in usum
scholarum separatim editi.
- PL Patrologiæ cursus completus. Series latina, t. 1–217,
wyd. J.-P. MIGNE, Paris 1844–1904.
- RB ŚW. BENEDYKT Z NURSJI, *Reguła*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA,
Kraków 1994⁴ (wydanie bilingwiczne).
- ŻrMon Źródła Monastyczne, Kraków 1993–
- ŻrMon 40 *Reguła Mistrza. Reguła św. Benedykta*, przekł. T.M. DĄ-
BEK OSB, B. TUROWICZ OSB, wstępy A. DE VOGÜÉ,
T.M. DĄBEK OSB, 2006.
- ŻrMon 50 *Zachodnie reguły monastyczne*, przekł. K. BIELAWSKI
I IN., wstępy J. NAUMOWICZ, P. NEHRING, A. NOCOŃ,
M. STAROWIEYSKI, oprac. T. DEKERT, M.T. GRONOW-
SKI OSB, Sz. HIŻYCKI OSB, red. nauk. ks. M. STARO-
WIEYSKI, 2012.

KAROLIŃSKA REFORMA MONASTYCZNA JAKO PROCES

Karolińska reforma życia monastycznego kojarzona jest zwykle z osobami Benedykta z Aniane oraz jego protektora i zarazem ucznia, cesarza Ludwika Pobożnego. Jest to jednak daleko idące uproszczenie. Działalność Benedykta z Aniane oraz innych wybitnych przedstawicieli dziewiątowiecznego ruchu odnowy życia wspólnotowego stanowi bowiem etap znacznie dłuższego i złożonego procesu. Jego umownych początków można poszukiwać w latach 40. VIII w., kiedy to św. Bonifacy nawoływał do uporządkowania zasad organizacji galijskich wspólnot monastycznych wedle *Reguły* św. Benedykta z Nursji¹. W kolejnych dziesięcioleciach VIII w. postulat ten

¹ O funkcjonowaniu *Reguły* św. Benedykta w epoce karolińskiej syntetycznie: A. DIEM, *The Carolingians and Regula Benedicti*, [w:] *Religious Franks: Religion and Power in the Frankish Kingdoms: Studies in honour of Mayke de Jong*, red. R. MEENS, D. VAN ESPELO, B. VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN i in., Manchester 2016, s. 243–261; TENŻE, *Inventing the Holy Rule: Some Observations on the History of Monastic Normative Observance in the Early Medieval West*, [w:] *Western Monasticism ante litteram: The space of Monastic Observance in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, red. H.W. DEY, E. FENTRESS, Turnhout 2011 (*Disciplina monastica*, 7), s. 53–84;

wielokrotnie powracał, aby wreszcie za panowania Karola Wielkiego znaleźć ostateczny wyraz tak w legislacji synodalnej i królewskiej, jak i w staraniach opatów, dążących do tego, by realizować go w praktyce życia codziennego poszczególnych klasztorów na rozległym obszarze karolińskiego władztwa. Panowanie Ludwika Pobożnego przynosi obfitość źródeł, wyjaśniających znaczenie wprowadzanych zmian oraz ilustrujących metody, jakie stosowano, by je uskutecznić².

P. ENGELBERT, *Regeltext und Romverehrung. Zur Frage der Regula Benedicti in Frühmittelalter*, „Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte” 81 (1986), s. 29–60; zob. też M. DERWICH, *Obserwancje zakonne w stuleciach VII–IX. Uwagi nad kształtowaniem się monastycyzmu średniowiecznego*, [w:] *Aetas Media – Aetas Moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 247–256; J. SEMMLER, *Instituta sancti Bonifatii. Fulda im Widerstreit der Observanzen*, [w:] *Kloster Fulda in der Welt der Karolinger und Ottonen*, red. G. SCHRIMPF, Frankfurt a. M. 1996 (Fuldaer Studien, 7), s. 79–103.

² Ogólne opracowania wprowadzające do dziejów monastycyzmu karolińskiego i tzw. reformy monastycznej to m.in. M. DE JONG, *Carolingian monasticism: the power of prayer*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, t. 2: c. 700–c. 900, Cambridge 1995, s. 622–653; M. BECHER, *Ut monasteria... secundum ordinem regulariter vivant. Norm und Wirklichkeit in den Beziehungen zwischen Herrschern und Klöstern in der Karolingerzeit*, [w:] *Karolingische Klöster. Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, red. J. BECKER, T. LICHT, S. WINFURTER, Berlin–München–Boston 2015, s. 195–210; R. KRAMER, *Monasticism, Reform, and Authority in the Carolingian Era*, [w:] *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West. Origins to the Eleventh Century*, red. A.I. BEACH, I. COCHELIN, Cambridge 2020, s. 432–449 (oraz pozostałe teksty przekrojowe z tego tomu

W niniejszym tomie pomieściliśmy wybór tekstów, ukazujących proces reformy na przestrzeni ponad półwiecza (przełom VIII i IX w.), od początku rządów Karola Wielkiego do kulminacyjnego jej etapu przypadającego na pierwsze ćwierćwiecze IX w. Staraliśmy się wybrać teksty najważniejsze, a zarazem najbardziej reprezentatywne, pokazać różnorodność gatunkową źródeł, które mówią o różnych aspektach wprowadzanych wówczas zmian. Mnogość źródeł, radująca każdego historyka, świadczy o znaczeniu problemu właściwego życia monastycznego w tym okresie, zarazem pozwala nam zrozumieć, kto i jak projektował i realizował proces poprawy organizacji wspólnot klasztornych, jak ten proces wpisywał się w funkcjonowanie struktur władzy wczesnośredniowiecznego państwa, z jakimi przeszkodami musieli się zmagać reformatory. W tomie znalazły się zatem zarówno teksty normatywne wydawane przez władców, czyli kapitulacje, jak i statuty synodalne, listy, wykłady reguły. Świadomie pominęliśmy natomiast komentarze do *Reguły* św. Benedykta, m.in. samego Benedykta

dotyczące wybranych aspektów życia monastycznego); zob. też klasyczne studia J. SEMMLERA, *Zur Überlieferung der monastischen Gesetzgebung Ludwigs des Frommen*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 16 (1960), s. 309–388 (http://www.digizeitschriften.de/main/dms/img/?PPN=PPN345858735_0016&DMDID=dmdlog37 – dostęp 30.09.2020); TENŽE, *Zur Entscheidung aufgerufen: "Vita Religiosa" um 800*, [w:] *Das Frankfurter Konzil von 794. Kristallisationspunkt karolingischer Kultur. Akten zweier Symposien (vom 23. bis 27. Februar und vom 13. bis 15. Oktober 1994) anlässlich der 1200-Jahrfeier der Stadt Frankfurt am Main*, red. R. BRENT, t. 1, Mainz 1997, s. 395–415.

z Aniane czy Szmaragda z Saint Mihiel oraz zwierciadła mnichów. Źródła te zasługują na samodzielne opracowanie i odrębną edycję przekładów, które, jak mamy nadzieję, niebawem nastąpią³.

Prezentowany tom otwierają teksty pochodzące z czasów panowania Karola Wielkiego, jeszcze z okresu poprzedzającego jego koronację cesarską (800 r.)⁴. W kapitułach i statutach synodalnych schyłku VIII w. znalazła wyraz troska o podporządkowanie życia wspólnot monastycznych stałym regułom i stworzenie skutecznych mechanizmów kontroli ich przestrzegania. Sprawy dotyczące klasztorów nie były jednak wyróżniane: pojawiają się one w szerszym kontekście starań o poprawę dyscypliny kleru i wyplenienie niezgodnych z prawem Bożym postępów zdarzających się wśród ludu Bożego. Widać to wyraźnie chociażby w publikowanym wyborze statutow

³ Jak dotąd w serii ukazał się jedynie fragment *Codex regularum* Benedykta z Aniane (*Reguła Mistrza. Reguła św. Benedykta*, ŹrMon 40, 2006); o dalszych tekstach zawartych w *Codex* i *Concordia regularum* zob. uwagi we wstępie do ŹrMon 50, s. 79nn.; obydwa zbiory doczekały się współczesnych wydań: ŚW. BENEDYKT Z ANIANE, *Concordia regularum*, wyd. P. BONNERUE, CCCM 168, 1999; *Der Codex regularum des Benedikt von Aniane: Faksimile der Handschrift Clm 28118 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, wyd. P. ENGELBERT, St. Ottilien 2016.

⁴ Zob. J. SEMMLER, *Karl der Große und das fränkische Mönchtum*, [w:] *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben* (t. 1–5), red. H. BEUMANN, W. BRAUNFELS, Düsseldorf 1965–1968, t. 2, s. 255–289.

wielkiego synodu we Frankfurcie z 794 r.⁵ czy też w konstytucjach synodów roku 800.

W tym okresie ostatecznie utrwała się dominacja *Reguły* św. Benedykta jako wzorca, który przyjąć powinny wszystkie wspólnoty. Karol Wielki zadbał o to, by na terenie jego władztwa rozpowszechniano tekst *Reguły* w wersji czystej i niezspsutej lokalnymi dodatkami i przeróbkami. Odwołał się zatem do tych, których uważano za bezpośrednich spadkobierców i strażników dziedzictwa św. Benedykta: mnichów z założonego przez niego opactwa. Świadectwem tych kontaktów jest niedatowany list (z końca lat 80. VIII w.?) opata klasztoru na Monte Cassino Teodomara do króla Franków⁶ przesłany wraz z egzemplarzem *Reguły* skopiowanym bezpośrednio z manuskryptu, który wedle tradycji św. Benedykt miał spisać własną ręką⁷. Rękopis ten mnisi z Monte Cassino, uchodzący przed Longobardami pod koniec VI w., mieli wywieźć do Rzymu, stamtąd też powrócił na miejsce swego powstania po odnowieniu opactwa na początku VIII w. W liście tym Teodomar wyjaśniał również kwestie dys-

⁵ O przełomowym znaczeniu synodu we Frankfurcie: *Das Frankfurter Konzil von 794*.

⁶ Musiał zostać napisany pod koniec lat 80. VIII w., najpóźniej na początku lat 90.

⁷ O tym rękopisie wspominał także Paweł Diakon w *Historii Longobardów* (*Pauli Historia Langobardorum*, MGH SS rer. Germ. 48, 1878, ks. 6, rozdz. 40, s. 231). Na temat listu oraz szerzej o roli klasztoru na Monte Cassino w polityce Karola Wielkiego zob. S. MEEDER, *Monte Cassino and Carolingian politics around 800*, [w:] *Religious Franks*, s. 268–284.

kusyjne i opisywał obyczaje przyjęte na Monte Cassino, o których *Reguła* milczy – jako ustanowione przez samego św. Benedykta. Opat czerpał tu z bogatej tradycji klasztornej: należą do niej m.in. pochodzące z VIII w. zwyczajniki z Monte Cassino⁸.

Przesłany Karolowi Wielkiemu rękopis stał się podstawą do sporządzenia kolejnych kopii *Reguły*, krążących w następnych dziesięcioleciach na całym obszarze cesarstwa karolińskiego. Świadectwem transmisji i obiegu kopii pochodzących od tegoż rękopisu z Monte Cassino jest późniejszy o blisko pół wieku list Grimalda i Tattona do Reginberta. Nie wiemy, czy wspomniana tam kopia *Reguły* sporządzona została bezpośrednio na podstawie kopii posłanej Karolowi Wielkiemu przez Teodomara, czy też pochodzi od jakiegoś innego odpisu tej kopii, jednak list ten potwierdza, że wzorzec ten był znany i pożądanym w klasztorach frankijskich. Podkreślić należy ową dbałość o posługiwanie się tekstem *Reguły* możliwie najbliższym oryginałowi – mnisi gotowi byli podróżować między opactwami w poszukiwaniu źródeł wiedzy, pozyskiwać odpisy i przekazywać je sobie nawzajem⁹.

⁸ M. DELL'OMO, *La Regola vissuta: consuetudini monastiche e cultura spirituale a Montecassino tra alto e basso medioevo*, [w:] TEGOŹ, *Montecassino medievale: genesi di un simbolo, storia di una realtà: saggi*, Montecassino 2008 (Biblioteca della Miscellanea cassinese, 15), s. 100–130.

⁹ Zob. TENŽE, „*Quod beatus pater Benedictus instituit...*”. *Montecassino e Fulda prima e negli anni di Rabano Mauro*, [w:] TEGOŹ, *Montecassino medievale*, s. 29–42.

List Grimalda i Tattona oraz drugi, autorstwa dwóch nieznanych mnichów, pokazują, w jaki sposób wzorce odnowy życia monastycznego szerzyły się na obszarze karolińskiego władztwa: błędem byłoby widzieć ten proces jedynie jako systematyczną i centralnie kontrolowaną przez cesarza i jego otoczenie akcję narzucania jednolitego programu naprawy dawnych zwyczajów klasztornych. Był to proces znacznie bardziej złożony – decydujące znaczenie dla skuteczności realizacji zmian miały lokalne działania podejmowane przez poszczególnych opatów, którzy tworzyli intelektualne zaplecze reform, bezpośrednie kontakty i wymiana myśli (czasem również spory) między biskupami, opatami i zakonnikami z reformatorsko nastawionych opactw czy osobisty autorytet wybitnych jednostek, że wymienimy tylko Alkuina, a nieco później Benedykta z Aniane oraz jego oponenta – Adalarda z Korbei. Żywy obieg idei tworzył intelektualny fundament reformy¹⁰.

Monarcha wszelako dysponował instrumentami administracyjnymi, pozwalającymi mu nadzorować, czy klasztory jego królestwa respektują zalecenie rewizji obyczajów i stosują się do nakazów *Reguły*. Wysyłani we wszystkie zakątki rozległego państwa *missi* (zarówno świeccy, jak i duchowni) zobowiązani zostali do kontroli postępowania wspólnot. Wystarczy przywołać publikowaną w niniejszym tomie *Instrukcję dla wystan-*

¹⁰ R. KRAMER, *Rethinking Authority in the Carolingian Empire. Ideals and Expectations during the Reign of Louis the Pious (813–828)*, Amsterdam 2019, s. 31–59.

ników z 789 r. (a zatem powstała mniej więcej w tym samym czasie, gdy trwała wymiana listów między Karolem Wielkim a Teodomarem). Nakaz systematycznego sprawdzania regularności życia zgromadzeń mnichów i mniszek realizowany był również w odległych, peryferyjnych i niedawno przyłączonych prowincjach, o czym świadczą np. źródła pochodzące z Królestwa Longobardów (Italii)¹¹. Analogiczne zalecenia pojawiły się w statutach synodów we Frankfurcie, weszły także w skład postanowień wielkich synodów zwołanych na polecenie Karola Wielkiego w roku jego cesarskiej koronacji (800 r.). Wszystkie te dokumenty łączy dbałość o ujednolicenie zasad rządzących życiem kleru zakonnego, nacisk kładziony na poddanie wspólnot kontroli i ukrócenie nadużyć.

Karol Wielki podjął także kroki zmierzające do rewizji i uporządkowania życia opactw królewskich, które stanowiły zarówno duchowe i ideowe, jak i materialne zaplecze monarchii. W dzieło to zaangażowani byli nie tylko duchowni, lecz także opaci świeccy, którym cesarz nadawał jako beneficja poszczególne klasztory. Niektórzy spośród świeckich opatów – mimo że w historiografii instytucja ta przedstawiana jest często, pod wpływem optyki późniejszych źródeł, jedynie jako przyczyna upadku

¹¹ W roku 787 Pepin, syn Karola Wielkiego i król Longobardów ogłosił kapitularz, w którym zapowiedział rozesłanie po całym królestwie wysłanników – jednego świeckiego i jednego duchownego – których zadaniem miało być sprawdzenie zgodności z regułą życia klasztorów żeńskich i męskich, ich obyczajów oraz jednocześnie ocena stanu ich uposażenia. Młody król powoływał się wprost na polecenie, jakie otrzymał od ojca: MGH Capitularia 1, nr 94, s. 199, rozdz. 11.

klasztorów – w omawianym okresie jawią się jako aktywni reformatory¹². Wśród nich wyjątkowym przykładem jest Angilbert – doskonale wykształcony, należący do najbliższego otoczenia Karola Wielkiego, ojciec jego dwóch wnuków, któremu Karol w ostatnich latach VIII w. powierzył opactwo Saint-Riquier (Centula). Prowadzonej z wielkim rozmachem rozbudowie klasztoru towarzyszyły starania o stworzenie w nim wspólnoty, która w najdoskonalszy dostępny śmiertelnikom sposób realizowałaby ideał nakreślony przez św. Benedykta. Zasady, jakimi powinni się kierować mnisi w codziennym życiu i służbie Bożej, Angilbert nakreślił w *Institutio de diversitate officiorum*, w niniejszym tomie opublikowanym jako *Ustawy św. Angilberta*.

W tym samym czasie w klasztorach frankijskich krążyły także inne teksty, ukazujące wyższość *Reguły* św. Benedykta nad innymi, uzupełniające ją i objaśniające, w jaki sposób należy interpretować jej zapisy oraz wprowadzać w życie zalecane praktyki. W tomie niniejszym publikujemy najstarszy i jeden z najsłynniejszych tekstów tego rodzaju, zaliczany do gatunku zwyczajników, datowany na wiek VIII (koniec?), *Memoriale qualiter*¹³. Nie jest jasne, ani kiedy tekst ten dokładnie powstał, ani z czyjej inicjatywy, ani

¹² O instytucji opata świeckiego zob. klasyczną pracę: F.J. FELTEN, *Äbte und Layenäbte im Frankenreich: Studie zum Verhältnis von Staat und Kirche im früheren Mittelalter*, Stuttgart 1980.

¹³ C. MOR, *La discipline pénitentielle et l'Officium capituli d'après le 'Memoriale qualiter'*, „Revue Bénédictine” 72/1–2 (1962), s. 22–60; M. MATTINGLY, *The Memoriale qualiter: an eight century monastic customary*, „American Benedictine Review” 60/1 (2009), s. 62–75.

dla której ze wspólnot, wiadomo jednak, że był on szeroko rozpowszechniony i czytany na przełomie VIII i IX w. Niektórzy badacze skłonni byli nawet przypisywać jego autorstwo Benedyktowi z Aniane i choć dzisiaj odrzuca się już tę atrybucję, możliwe, że tekst ten był znany Benedyktowi i przez niego wykorzystywany. Niezastąpionym źródłem wiedzy na temat właściwego sposobu życia pozostawał przez cały interesujący nas okres także klasztor na Monte Cassino, uznawany za miejsce, gdzie tradycja św. Benedykta zachowała ciągłość i którego obyczaje postrzegano jako najbliższe jego pierwotnemu zamysłowi. Stąd też wybitna rola, jaką odgrywały pochodzące stamtąd wzmiankowane już ósmowieczne zwyczajniki (*ordines*). W niniejszym tomie publikujemy dwa zwyczajniki kasyneńskie (*Ordines Cassinenses* I i II). Pierwszy z nich datowany na połowę wieku VIII, znany jako *Ordo Regularis*, zdaniem badaczy wykazuje związki ze wskazówkami zawartymi w listach wspomnianego już opata Teodomara¹⁴. Drugi zaś, zwany *Ordo officii*, pochodzi prawdopodobnie z czasów tegoż Teodomara, uzupełniany był także w wieku IX.

Intensyfikacja działań na rzecz porządkowania i ujednolicania organizacji i liturgii klasztornej zauważalna jest w początkach IX w., po koronacji cesarskiej Karola Wielkiego (800 r.), a w szczególności w ostatnich latach jego panowania, kiedy to starzejący się monarcha przygotowywał sukcesję dla swego ostatniego żyjącego syna – Lu-

¹⁴ J. WINANDY, *Un témoignage oublié sur les anciens usages cassinenses*, „Revue Bénédictine” 50 (1938), s. 254–292; P. ENGELBERT, *Die Herkunft des Ordo regularis*, „Revue Bénédictine” 77 (1967), z. 3–4, s. 264–297.

dwika Pobożnego. Kluczem do zrozumienia podejmowanych wówczas działań jest koncepcja *correctio*, rozwijana ze wzrastającą gorliwością przez najwybitniejszych teologów tej epoki co najmniej od lat 80. VIII w.¹⁵ U jej podstaw leżało przekonanie o potrzebie oczyszczenia doktryny, a także zasad rządzących życiem całej wspólnoty wiernych z błędów i zniekształceń. Wzorców tego czystego, prawdziwego chrześcijańskiego życia poszukiwano przede wszystkim w tekstach powstających w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, w Rzymie, na soborach powszechnych, w pismach Ojców Kościoła. Niemały wpływ mieli na to mnisi anglosascy, którzy tradycje te starali się przez wieki przechowywać w czystej (przynajmniej w ich przekonaniu) postaci, a także byli skłonni odwoływać się do źródła nieskażonej wiedzy, czyli do pochodzących z Rzymu kolekcji kanonistycznych czy wskazówek liturgicznych i wreszcie, co dla nas najważniejsze, do obserwacji, za którą stał autorytet św. Benedykta¹⁶. Lokalne odrębności, różne sposoby interpretacji nakazów prawa Bożego i zasad wypełniania służby Bożej, dziesiątki reguł i zwyczajów klasztornych współistniejące na ogromnych obszarach karolińskiego władztwa, postrzegane były jako przeszkody na drodze do zbawienia chrześcijańskiej

¹⁵ O koncepcji *correctio* ostatnio przede wszystkim: R. McKITTE-RICK, *Charlemagne. The Formation of a European Identity*, Cambridge 2008, s. 292 n.; M. DE JONG, *The Penitential State. Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814–840*, Cambridge 2009.

¹⁶ J. WOLLASCH, *Benedictus abbas Romensis: das römische Element in der frühen benediktinischen Tradition*, [w:] *Tradition als historische Kraft*, red. N. KAMP. J. WOLLASCH, Berlin 1982, s. 119–137.

wspólnoty. Zgodnie z wykładaną przez teologów ideą władzy monarszej królowie karolińscy nie mogli pozostać obojętni wobec tego godnego ubolewania stanu rzeczy. Jako przewodnicy i opiekunowie powierzonego ich władzy ludu Bożego zobowiązani byli do napominania i poprawiania tych, którzy z niewiedzy lub przez zatwardziałość tkwili przy błędach. W działaniach tych oparciem dla królów winni być biskupi, opaci i możni, każdy w ramach przypisanych im obowiązków i pod ochroną autorytetu władcy; mieli za zadanie zadbać o przekazywanie woli królewskiej w dół drabiny społecznej, tak, aby głos monarchy dotarł do każdego z jego poddanych. Realizacja nadrzędnego celu, jakim było utorowanie drogi do życia wiecznego wszystkim chrześcijańskim poddanym, była niemożliwa bez udziału prawowiernego i cnotliwie żyjącego duchowieństwa. Obowiązki (*ministerium*) kleru obejmowały z jednej strony nauczanie prawd wiary i dbałość o to, by przez zaniedbanie wiedzeni pokusami wier- ni nie zboczyli z właściwej ścieżki, z drugiej zaś poprzez modlitwy wstawiennicze wspierane ascetycznymi praktykami wspólnotowymi wyprasza- li łaskawość Boga dla siebie, władcy i całej społeczności poddanej jego władzy¹⁷. Ta symbiotyczna relacja między *sacrum* i *profanum*, *ecclesia* i *imperium* stanowi istotę monarchii karolińskiej.

W roku 802 Karol Wielki rozesłał po swoich ziemiach wysłanników, których zadaniem było skontrolowanie na

¹⁷ Szerzej o tej funkcji wspólnot monastycznych R.S. CHOY, *Intercessory Prayer and the Monastic Ideal in the Time of the Carolingian Reform*, Oxford 2016.

miejscu, w poszczególnych diecezjach i klasztorach sposobu życia duchownych i pouczenie ich, co wymaga poprawy i w jaki sposób winni postępować. Z tej okazji sporządzona została instrukcja, której fragmenty publikujemy w niniejszym tomie. W instrukcji wymienione zostały także występki mnichów, które miały być kategorycznie zwalczane: tym, którzy ośmieliliby się trwać w błędach, cesarz groził surowymi karami¹⁸. Wedle *Kroniki z Moissac* w tym samym roku na synodzie w Akwizgranie, na którym zgromadzili się również opaci i inni członkowie wspólnot klasztornych, odczytana być miała *Reguła* św. Benedykta; jej postanowieniom wszyscy mieli się podporządkować¹⁹. Także *Roczniki z Lorsch* wspominają o odczytaniu i skomentowaniu *Reguły* w gronie opatów i mnichów uczestniczących w tym synodzie²⁰. Można się domyślać, że chodziło przede wszystkim o publiczne ogłoszenie poprawnego i obowiązującego wszystkich tek-

¹⁸ W historiografii toczy się dyskusja na temat znaczenia tego dokumentu, zachowanego tylko w jednej kopii: zob. S. PATZOLD, *Normen im Buch. Überlegungen zu Geltungsansprüchen so genannter 'Kapitularien'*, „Frühmittelalterliche Studien” 41 (2007), s. 331–350 i polemika: J.R. DAVIS, *Charlemagne's Practice of Empire*, Cambridge 2015, s. 354 n.

¹⁹ *Chronicon Moissiacense*, wyd. W. KETTEMANN, [w:] tenże, *Subsidia Anianensia. Überlieferungs- und Textgeschichtliche Untersuchungen zu Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und zur sogenannten 'anianischen Reform'*, cz. 1, Duisburg 2000 (praca doktorska: https://duepublico2.uni-due.de/servlets/MCRFileNodeServlet/duepublico_derivate_00019910/Kettemann_Diss.pdf dostęp: 15.09.2020), dodatek 2, s. 102.

²⁰ *Annales Laureshamenses*, MGH SS 1, 1826, s. 39.

stu *Reguły*, m.in. w celu ujednolicenia lokalnej praktyki i właściwej interpretacji poszczególnych zasad. Co interesujące, w relacji kronikarzy owa emendacja *Reguły* stanowiła część projektu systemowej rewizji i ujednolicenia wszelkich praw obowiązujących w państwie Karola Wielkiego, tak kościelnych, jak świeckich.

Schyłkowe lata panowania Karola Wielkiego przynoszą wzmożenie działań na rzecz naprawy dyscypliny kleru, zarówno świeckiego, jak i zakonnego. A monarcha ma najwyraźniej powody do troski. Opis zaniedbań, których dopuszczali się duchowni świeccy i zakonnicy, zawiera kapitularz Karola Wielkiego skierowany do biskupów i opatów w 811 r. Ten sam katalog spraw stanie się przedmiotem dyskusji wielkich synodów zwołanych na polecenie cesarza w 813 r. w pięciu miastach: Tours, Moguncji, Reims, Tuluzie i Chalon-sur-Saône²¹. Przedłożone monarsze przez zgromadzonych na tych synodach biskupów i opatów postanowienia zostały zatwierdzone i rozesłane do wszystkich zakątków cesarstwa, z nakazem wprowadzenia ich w życie ku wspólnej korzyści.

²¹ Szczegółowo o okolicznościach zwołania synodów 813 r. i ich postanowieniach zob: G. SCHMITZ, *Die Reformkonzilien von 813 und die Sammlung des Benedictus Levita*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 56 (2000), s. 1–31; S. SCHOLZ, *Normierung durch Konzile. Die Reformsynoden von 813 und das Problem der Überschneidung von geistlicher und weltlicher Sphäre*, [w:] *Charlemagne: les temps, les espaces, les hommes. Construction et déconstruction d'un règne*, red. R. GROSSE, M. SOT, Turnhout 2018, s. 271–280; R. KRAMER, *Rethinking Authority*, s. 59n.

Wśród zaleceń synodów decyzje dotyczące życia monastycznego zajmują sporo miejsca. Przede wszystkim ojcowie synodalni podkreślili rozróżnienie między wspólnotami monastycznymi i kanonicznymi, wskazując na odmienne zadania, jakie każda z nich powinna wypełniać w porządku doczesnym. Zobowiązywali opatów i opatki do ścisłej obserwancji. Podobnie jak w poprzednich dziesięcioleciach, kładli nacisk na jej ujednolicenie, czyli wprowadzenie we wszystkich klasztorach *Reguły* św. Benedykta, a także taką zmianę lokalnych obyczajów (*consuetudines*), aby nie stały one z *Regułą* w sprzeczności (zwłaszcza w zakresie realizacji służby Bożej)²². Ten postulat, wyrażany już przez św. Bonifacego w latach czterdziestych VIII w. i powracający we wspomnianej legislacji królewskiej i synodalnej VIII w., na początku IX w. był szczególnie akcentowany. Jak czytamy w prologu do konstytucji synodu mogunckiego, zebrani tam opaci dokonali rewizji *Reguły*, wskazując jej właściwe brzmienie, a ich interpretacja miała stać się obowiązującą dla wszystkich wspólnot mniszych prowincji. Wobec wciąż obecnej wielości reguł i zwyczajów praktykowanych w poszczególnych klasztorach narzucenie jednego wzorca życia mniszego nie było rzeczą prostą. Synody 813 r. wyznały jednak drogę, którą już za kilka lat podążył nowy cesarz, Ludwik Pobożny.

²² J.F. ANGERER, *Consuetudo und Reform*, [w:] *Monastische Reformen im 9. und 10. Jahrhundert*, red. R. KOTTJE, H. MAURER, Sigmaringen 1989, s. 107–116.

Jak już powiedziano, tym, co rzuca się w oczy podczas lektury akt synodalnych z 813 r., jest dążenie do wyraźnego rozgraniczenia poszczególnych grup kleru, określenia ich zadań i miejsca w porządku Kościoła i społeczności wiernych. Było to prawdziwym wyzwaniem, zważywszy choćby na mnogość współistniejących form życia wspólnotowego, czy to mniszego, czy duchowieństwa świeckiego (niezbyt precyzyjnie dla tego czasu można owe wspólnoty określić jako kanonickie), wynikającą z różnych tradycji, lokalnych zwyczajów i szeregu innych, często trudnych do uchwycenia uwarunkowań. To trudne zadanie powierzone zostało przede wszystkim biskupom – grupie predestynowanej do tego zarówno z racji przygotowania intelektualnego, jak i (a może przede wszystkim) usytuowania w strukturach władzy karolińskiego państwa, zapewniającego monarsze ich lojalność²³.

Synody z 813 r. potwierdzają i wzmacniają rolę biskupów jako strażników prawowierności i dyscypliny kleru swoich diecezji. Dla opatów i pozostających pod ich

²³ S. PATZOLD, *Episcopus. Wissen über Bischöfe im Frankenreich des späten 8. bis frühen 10. Jahrhunderts*, Ostfildern 2008; R. KRAMER, *Rethinking Authority*, *passim*; F. HARTMANN, *Auf dem Weg zur bischöflichen Dominanz? Entscheidungsfindung und leitende Akteure auf den Konzilien von Frankfurt 794 bis Paris 829*, [w:] *Konzilien und kanonisches Recht in Spätantike und frühem Mittelalter. Aspekte konziliarer Entscheidungsfindung*, red. H. LEPPIN, W. BRANDES, A. HASSE-UNGEHEUER, Berlin–Boston 2020, s. 169–189; zob. też klasyczne studium J. SEMMLERA, *Episcopi potestas und karolingische Klosterpolitik*, [w:] *Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungszeit des Klosters Reichenau*, red. A. BORST, Sigmaringen 1974 (Vorträge und Forschungen, 20), s. 305–396.

władzą wspólnot lokalny biskup był nie tylko zwierzchnikiem i opiekunem w sensie prawnym, ale także tym, który miał mieć głos ostateczny w rozstrzyganiu wątpliwości doktrynalnych. Wewnętrzne życie klasztorów winno być zorganizowane, rzecz jasna, w zgodzie z *Regułą* św. Benedykta, ale to do biskupa należeć miało ostatecznie kontrolowanie, czy członkowie zgromadzeń rzeczywiście się do niej stosują i czy poprawnie ją interpretują. Jemu powierzone zostało wreszcie zadanie i obowiązek napominania błędzących, choćby i opatów najpotężniejszych klasztorów cesarstwa. Wyjątek od reguły stanowiły tylko te klasztory, które pozostawały pod bezpośrednią opieką panującego.

Pierwsze lata panowania Ludwika Pobożnego uznaje się tradycyjnie za kulminacyjny moment reformy życia monastycznego. Na ten okres przypada działalność Benedykta z Aniane, duchowego mentora władcy i niewątpliwie wybitnej i charyzmatycznej osobowości. Odegrał on kluczową rolę podczas synodów 816 i 817 r., na których dokonana została po raz kolejny rewizja zasad rządzących życiem wspólnot monastycznych, opracowane wskazówki dla wspólnot kanonickich żeńskich i męskich, a także ostatecznie potwierdzona supremacja reguły benedyktyńskiej jako jedynej obowiązującej wspólnoty mnisze na obszarze cesarstwa²⁴.

²⁴ J. SEMMLER, *Benedictus II: una regula – una consuetudo*, [w:] *Benedictine Culture, 750–1050*, red. W. LOURDAUX, D. VERHELST, Leuven 1983 (*Mediævalia Lovaniensia*, 11), s. 1–49; R. GRÉGOIRE, *Benedetto di Aniane nella riforma monastica carolingia*, „Studi Medievali” 26 (1985), s. 573–610.

Sam Benedykt z Aniane podjął się trudu wprowadzania w życie tych zasad w powierzonych jego pieczy wspólnotach, a także wszędzie tam, gdzie okoliczności wymagały bezpośredniej interwencji, w szczególności w sytuacji, gdy interpretacja *Reguły* św. Benedykta budziła wątpliwości, a rozbieżności w jej rozumieniu prowadziły do konfliktów dotyczących sposobu sprawowania służby Bożej. Intensywna aktywność pisarska Benedykta z Aniane, a zwłaszcza jego komentarze do *Reguły*, wskazują, jak istotne było stworzenie jednolitej i jasnej wykładni, uwzględniającej także współczesne uwarunkowania funkcjonowania zgromadzeń mniszych. Zwyczaje klasztoru w Aniane, a później w Inda (Inden pod Akwizgranem) stały się wzorem dla innych reformujących się wspólnot²⁵.

Postać Benedykta z Aniane jako osoby odgrywającej centralną rolę w projektowaniu i wprowadzaniu reformy monastycznej znamy przede wszystkim z jego *Żywotu*, pióra Ardon z Aniane, spisane tuż po śmierci przyszłego świętego²⁶. W oczywisty sposób to hagiograficzne dzieło służyło podkreśleniu zasług i cnót bohatera, ekspoz-

²⁵ Zob. przetłumaczone w niniejszym tomie tzw. *Capitula qualiter*, przypisywane Benedyktowi z Aniane. O promieniowaniu zwyczajów zaprowadzonych przez Benedykta w klasztorze w Inda wspomina jego hagiograf; przywołuje także niektóre z nich, pochodzące zapewne z miejscowego zwyczajnika: publikujemy je w przekładzie jako *Ordo diurnus*.

²⁶ *Vita Benedicti Abbatis Anianensis et Indensis auctore Ardone*, wyd. G. WAITZ, MGH SS 15, 1887, s. 198–220; *Vita Benedicti Anianensis*, wyd. W. KETTEMANN, [w:] TENŻE, *Subsidia Anianensia*, s. 139–223.

nując jego rolę u boku Ludwika Pobożnego. W nowszych badaniach przyjęty w historiografii pod wpływem przekazu Arдона obraz reformy, inspirowanej i realizowanej pod przemożnym wpływem Benedykta z Aniane i jego współpracowników, bywa kwestionowany²⁷. Podnosi się problem istnienia równoległych do środowiska związanego z Benedyktem z Aniane centrów reformy życia monastycznego²⁸, w których jej główne postulaty, czyli powrót do *Reguły* i uporządkowanie relacji między klerem świeckim i zakonnym, ewentualnie kanonickim, były wprowadzane w życie już pod koniec VIII w. i w pierwszym dziesięcioleciu IX w., z inspiracji lokalnych biskupów. Badacze wskazują tu np. diecezję Lyonu²⁹. Niewątpliwie, w świetle przedstawionych już wcześniej faktów działalność Benedykta z Aniane należy postrzegać w szerszym kontekście, jako element długiego procesu rozwoju refleksji nad właściwymi formami życia mniszego. Refleksji, która podejmowana była w różnych ośrodkach ogromnego karolińskiego władztwa, kształtować się mo-

²⁷ D. GEUENICH, *Kritische Anmerkungen zur sogenannten 'anianischen Reform'*, [w:] *Mönchtum-Kirche-Herrschaft 750–1000*, red. D.R. BAUER, Sigmaringen 1998, s. 99–112; W. KETTEMANN, *Subsidia Anianensia*, *passim*; R. KRAMER, *Rethinking Authority*, *passim*.

²⁸ Tu można by wspomnieć choćby rolę kanclerza cesarskiego, Helisachara, któremu Benedykt podarował *Codex regularum*; por. uwagi do wydania krytycznego *Concordia regularum* P. BONNERUE, *Wstęp*, CCCM 168, s. 81–84; PH. DEPREUX, *Prosopographie*, s. 235–240; oraz P. ENGELBERG, *Benedikt von Aniane und der Codex regularum Clm 28118 der bayerischen Staatsbibliothek München*, „*Studia monastica*” 57 (2015), s. 69–90.

²⁹ W. KETTEMANN, *Subsidia Anianensia*, s. 14n.

gła w odmienny sposób w zależności od lokalnych uwarunkowań i niekoniecznie w ostatecznym rozrachunku być we wszystkim spójna z projektem wypracowanym w kręgu Benedykta z Aniane. To po części może tłumaczyć konflikty towarzyszące wprowadzaniu postanowień sformułowanych m.in. na synodach w 816 i 817 r., jakie w mniej lub bardziej otwarty sposób ujawniały się w kolejnych dziesięcioleciach.

Pamiętać również należy, że działania na rzecz reformy życia monastycznego nie toczyły się w całkowitym oderwaniu od politycznych napięć pierwszych lat panowania Ludwika Pobożnego – wręcz przeciwnie: rywalizacja między przedstawicielami „starej” elity, związanej z Karolem Wielkim i nowymi ludźmi należącymi do otoczenia Ludwika Pobożnego odcisnęła piętno również na dysputach dotyczących reform zakonnych³⁰.

Synody akwizgrańskie w latach 816–817 i 818/819 nie koncentrowały się jednak wyłącznie na uporządkowaniu życia mniszego. Postanowienia dotyczące klasztorów mniszych stanowiły element znacznie szerszego projektu rewizji i naprawy Kościoła i państwa³¹. Jednym z centralnych problemów było definitywne określenie statusu wspólnot kanonickich, a także wspólnot żeńskich, względem zgromadzeń mniszych oraz rozróżnienie zadań, które miały one realizować. Stąd też kanony odnoszące się do życia mniszego odczytywać należy w kontekście pod-

³⁰ R. KRAMER, *Rethinking Authority*, s. 173–174.

³¹ J. SEMMLER, *Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 74 (1963), s. 15–82.

jętych w trakcie obrad tych synodów decyzji dotyczących innych grup kleru. W Akwizgranie ogłoszone zostały wówczas dwa ważne teksty: *Institutio canonicorum*³² i *Institutio sanctimonialium*³³, które miały stanowić podstawę działania tych zgromadzeń, które nie odwoływały się *Reguły* św. Benedykta. Kontynuowane w ciągu kolejnych lat działania na rzecz uregulowania funkcjonowania wspólnot mniszych znalazły formalne zwieńczenie w obradach synodu akwizgrańskiego z 818/819 r., na którym także wyszczególnione zostały zobowiązania kilkudziesięciu klasztorów cesarskich wobec władcy (*Notitia de servitio monasteriorum*), obejmujące nie tylko modlitwę wstawienniczą za cesarza, lecz także dostarczanie kontyngentów wojskowych i danin³⁴.

W zamyśle monarchy i działających pod jego przewodnictwem i na jego polecenie uczestników synodów opracowany przez nich program miał doprowadzić do

³² Edycja: MGH Concilia 2/1, s. 308–421, o tekście: G. SCHMITZ, *Aachen 816: Zur Überlieferung und Edition der Kanonikergesetzgebung Ludwigs des Frommen*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 63 (2007), s. 497–533, R. KRAMER, *Rethinking Authority*.

³³ Edycja: MGH Concilia 2/1, nr 39, s. 421–456; o znaczeniu tekstu: T. SCHILP, *Norm und Wirklichkeit religiöser Frauengemeinschaften im Frühmittelalter. Die Institutio sanctimonialium Aquisgranensis des Jahres 816 und die Problematik der Verfassung von Frauenkommunitäten*, Göttingen 1998; S. VANDERPUTTEN, *Dark Age Nunneries. The Ambiguous Identity of Female Monasticism, 800–1050*, Ithaca–London 2018, s. 13–36.

³⁴ H. WAGNER, *Zur ‘Notitia de servitio monasteriorum’ von 819*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 55 (1999), s. 417–438.

ujednoczenia zasad życia wspólnotowego na całym obszarze ogromnego państwa. O tym, że zasady przyjęte w Akwizgranie miały być egzekwowane równolegle w centrum i peryferyjnych prowincjach karolińskiego władztwa, przy wsparciu władzy świeckiej, świadczy publikowany w tym tomie krótki fragment kapitulacza Lotara I z 817 r., w którym syn Ludwika Pobożnego, sprawujący z ramienia ojca nadzór nad Królestwem Longobardów/Italii, określał kompetencje opatów oddelegowanych do skontrolowania przestrzegania reguły (domyślać się możemy, że chodziło o *Regulę* św. Benedykta) w klasztorach tej prowincji.

Proces reformy nie zakończył się jednak w roku 819. Podjęte w latach 816–819 decyzje były wprowadzane w życie stopniowo i niesystematycznie, niekiedy natrafiały na opór bądź obojętność – nie sprzyjał ich realizacji także kryzys polityczny końca pierwszego dwudziestolecia IX w. i śmierć Benedykta z Aniane. Kolejna faza przemian wiąże się z programem naprawy życia całej chrześcijańskiej wspólnoty, na której czele stał cesarz Ludwik Pobożny, i zadośćuczynienia za popełnione przez nią grzechy, rozwijanym i realizowanym w latach dwudziestych IX w. W pełni wyraz program ten znalazł w postanowieniach wielkiego synodu zwołanego w roku 829 do Paryża, spisanych piórem Jonasza z Orleanu (nie zachowały się akta synodów obradujących równolegle w Moguncji, Lyonie i Tuluzie). Obejmowały one nie tylko wskazania co do służby Bożej oraz zasad postępowania, jakimi powinna kierować się wspólnota wiernych, by nie narazić się na gniew Boga, ale definiowały, czym ta

wspólnota jest, jak wpisuje się w Boży plan Stworzenia i jakie obowiązki spoczywają na każdym z jej członków. W tym kontekście sprawa reformy klasztorów traktowana była jako jeden z elementów naprawy życia kleru, za którą odpowiedzialni byli biskupi³⁵. Program sformułowany na synodach 829 r. pozostał w znacznej mierze jedynie niezrealizowanym postulatem: początek lat trzydziestych przynosi głębokie wstrząsy polityczne, związane z kryzysem w samej rodzinie panującej i konfliktem między Ludwikiem Pobożnym a jego synami z pierwszego małżeństwa, który w dłuższej perspektywie doprowadzi do ostatecznego rozpadu jedności karolińskiego imperium i wpłynie także na funkcjonowanie lokalnych Kościołów i klasztorów, uwikłanych w rywalizację między członkami dynastii. Z perspektywy historii monastycyzmu zachodnioeuropejskiego wyraźne rozróżnienie form życia wspólnotowego duchowieństwa oraz utrwalenie się dominacji *Reguły* św. Benedykta wśród wspólnot mniszych pozostanie jednak niekwestionowanym dziedzictwem przełomu VIII i IX w.³⁶

Niniejszy tom zamykają, jako swego rodzaju aneks, dwa unikalne źródła pochodzące z nieco późniejszego okresu, a opisujące wewnętrzną organizację klasztoru. Są to tzw. *Statuty klasztoru w Korbei* i tzw. *Breve memorationis* Wali, opata słynnego opactwa św. Kolumbana w Bobbio

³⁵ Szczegółowo o okolicznościach zwołania synodów 829 r. oraz ich znaczeniu: M. DE JONG, *Penitential State*, s. 170n.

³⁶ Por. J. SEMMLER, *Le monachisme occidental du VIII^e au X^e siècle: formation et réformation*, „Revue bénédictine” 103 (1993), s. 68–89.

w północnych Włoszech. Źródła te są z dwóch powodów interesujące. Z jednej strony, ukazują one w szczegółowy sposób codzienne aspekty życia zakonnego – organizację ekonomiczną i administracyjną klasztoru, dystrybucję żywności, podział pracy wśród sług klasztornych. Z drugiej zaś wiążą się z osobami, które niekoniecznie postrzegały przebudowę życia monastycznego tak samo jak krąg Benedykta z Aniane, a przynajmniej przez część swego życia pozostawały w otwartym konflikcie z Ludwikiem Pobożnym.

Osobami tymi byli dwaj przyrodni bracia, opaci Wala³⁷ i Adalard³⁸, wnukowie Karola Młota i kuzyni Karola Wielkiego, czołowi gracze politycznej sceny ostatnich lat panowania Karola Wielkiego, uznawani za ekspertów od spraw longobardzkich. Wgnani z dworu po śmierci cesarza Karola, po kilkuletnich perypetiach znaleźli schronienie w słynnym klasztorze w Korbei, którego to klasztoru Adalard został opatem³⁹. Wala powrócił jeszcze do łask cesarskich na skutek przetasowań politycznych na początku lat dwudziestych IX w. Adalard pozostawał opatem Korbei aż do śmierci w 826 r. Godność tę przejął po nim brat, który utracił ją dopiero w okre-

³⁷ L. WINRICH, *Wala: Graf, Mönch und Rebell. Die Biographie eines Karolingers*, Lübeck 1963; M. DE JONG, *Epitaph for an Era. Politics and Rhetoric in the Carolingian World*, Cambridge 2019.

³⁸ B. KASTEN, *Adalhard von Corbie: Die Biographie eines Karolingischen Politikers und Klostervorstehers*, Düsseldorf 1986; M. DE JONG, *Epitaph for an Era*.

³⁹ O wybitnej pozycji klasztoru w Korbei za panowania Karola Wielkiego i Ludwika Pobożnego zob. D. GANZ, *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990.

sie walk o władzę między Ludwikiem Pobożnym i zbuntowanymi synami na początku lat trzydziestych IX w. Prawdopodobnie w 834 r. Wala, który opowiedział się ostatecznie po stronie Lotara I, został przez młodego cesarza wynagrodzony opactwem w Bobbio. Spędził tam ostatnie lata życia, podejmując próby uporządkowania organizacji wewnętrznej klasztoru, której śladem jest publikowane w niniejszym tomie *Breve memorationis*.

Losy Adalarda stanowią przykład kariery, w której działania reformatorskie w powierzonych mu opactwach splatają się ściśle z wydarzeniami politycznymi i są przez nie warunkowane. Nowicjusz w Korbei od ok. 772 r., zapewne w konsekwencji uwikłania w konflikt między Karolem Wielkim i jego bratem, Karlomanem, a potem wdową po nim – Gerbergą, a także w sprawę nieudanego małżeństwa Karola Wielkiego z córką króla Longobardów Dezyderiusza, wycofał się całkowicie z życia politycznego i udał do klasztoru na Monte Cassino. Tam też miał okazję zetknąć się z nieskazoną (przynajmniej w opinii współczesnych) tradycją benedyktyńską, której przeszczepianie na grunt frankijski już kilka lat potem stanie się przedmiotem troski Karola Wielkiego. Wezwany przez Karola na dwór, włączył się m.in. w dyskusje wokół modelu organizacji klasztorów na terenie cesarstwa. Dziewiątowieczne źródła dotyczące reformy wyraźnie wspominają o różnicach zdań na ten temat, dzielących Adalarda i Benedykta z Aniane (być może już ok 802 r.)⁴⁰. Po śmierci Benedykta z Aniane

⁴⁰ R. KRAMER, *Rethinking Authority*, s. 182–184.

w 821 r. i przywróceniu do łask przez Ludwika Pobożnego Adalard zyskał swobodę realizacji własnych koncepcji reformy w powierzonych jego pieczy wspólnotach. Śladem podjętych przez niego działań zmierzających do uporządkowania organizacji klasztoru i jego ekonomicznego zaplecza, wewnętrznej i zewnętrznej dystrybucji dóbr, codziennego sposobu życia i służby Bożej są opublikowane w niniejszym tomie wspomniane już *Statuty klasztoru w Korbei*, a także *Capitula Adalarda* – przez wydawcę połączone pod nazwą *Zwyczajnika z Korbei* (*Consuetudines Corbeienses*)⁴¹.

Ta specyficzna grupa źródeł, które zawdzięczamy obu braciom, pozwala spojrzeć na epokę reformy monastycznej przełomu VIII i IX w. w szerszym kontekście, jako na zjawisko dotykające wszystkich – także społeczno-ekonomicznych – aspektów egzystencji poszczególnych opactw.

⁴¹ E.A. VERHULST, J. SEMMLER, *Les statuts d'Adalhard de Corbie de l'an 822*, „Le Moyen Age” 68 (1962), s. 91–123, 233–269; D. GANZ, *Corbie*, s. 26–28.